

FRANCESCA BONNEMAISON FARRIOLS,
LES CONTRADICCIONS DEL FEMINISME SOCIAL BURGÈS

Montserrat Duch Plana
Universitat Rovira i Virgili
montserrat.duch@urv.cat

Montserrat Palau Vergés
Universitat Rovira i Virgili
montserrat.palau@urv.cat

Introducció

L'Institut Català de les Dones de la Generalitat de Catalunya va commemorar el 2022 els 150 anys del naixement de la pedagoga i traductora Francesca Bonnemaïson Farriols (Barcelona, 12 d'abril de 1872 – 12 d'octubre de 1949), que fou una figura important en la seva època, sobretot com a impulsora, fundadora i directora de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per la Dona (1909).¹ Encara avui en dia, i amb molta vitalitat, l'edifici del carrer de Sant Pere Més Baix de Barcelona, on va fundar aquest centre, allotja la Biblioteca Francesca Bonnemaïson, especialitzada en llibres d'autoria femenina i sobre dones i gènere, i altres espais, com l'Escola de la Dona o «La Bonne», el Centre de Cultura de Dones o el Centre de Polítiques d'Igualtat de la Diputació de Barcelona.

A l'Arxiu Nacional de Catalunya hi ha dipositat el Fons Narcís Verdaguer Callís i Francesca Bonnemaïson Farriols (1880-1990), l'inventari del qual, a cura de Rosa M. Cruellas, és consultable en línia.² També cal esmentar diversos estudis sobre aquesta escriptora i activista cultural,

1 Aquest article forma part dels treballs realitzats pel Grup de Recerca Identitats en la Literatura Catalana (GRILC-2021 SGR 00150) i el Grup Història, Societat, Política i Cultura des de Catalunya al Món (ISOCAC-2017 SGR 361), consolidats per la Generalitat de Catalunya, i del projecte de recerca PID2019-109560GB-I00.

2 Inventari del Fons: <<https://drac.cultura.gencat.cat/handle/20.500.12368/10492#page=2>> [data de consulta: febrer 2023].

com ara els de Roser Matheu (1972), Rossend Llates (1972), Dolors Marín (2004), Pilar Godayol (2009), Isabel Segura (2007) i Montserrat Duch i Montserrat Palau (2015). L'Institut Català de les Dones de la Generalitat de Catalunya va obrir l'any 2022 una pàgina web sobre la commemoració.³

Som conscients que és una fórmula fàcil recórrer al cognom de Bonnemaison i al joc de paraules del seu significat, però ens serveix per definir la base del que va poder aconseguir: era filla única d'un matrimoni de l'alta burgesia mercantil de Barcelona, que li va permetre formació, tot i que fos «femenina», i la possibilitat de compartir amb el pare diversos esports o de participar en la vida social i cultural. Fou també la situació familiar dels Bonnemaison la que va permetre la carrera del marit, Narcís Verdagué Callís —malgrat els seus orígens i poca fortuna econòmica—, al qual Francesca Bonnemaison va ajudar en les seves diferents tasques, sobretot culturals, però, també, polítiques i socials. No van tenir fills i es va quedar vídua relativament aviat, circumstància que també li va permetre de dedicar-se totalment a l'Institut.

Francesca Bonnemaison Farriols va néixer el 12 d'abril de 1872. Aquell mateix any, Maria Helena Maseras Rovira (Vila-seca, 1853 – Maó, 1905) va aconseguir, en un camí ple de dificultats, un permís especial del rei Amadeu de Savoia i va esdevenir la primera dona matriculada oficialment a la Universitat de Barcelona per estudiar Medicina.⁴ Maseras fou una excepció a l'Estat espanyol, ja que, el 1860, el 86% de la població femenina era analfabeta. El 1857, la llei Moyano havia establert l'ensenyament obligatori per als infants dels dos sexes entre els sis i nou anys, fet que va fer augmentar el nombre de nenes a les escoles i va reduir, el 1900, l'índex d'analfabetisme a un 71% en les dones (i un 55,57% en els homes). Cal tenir en compte, a més, quines eren les classes socials alfabetitzades. No costa endevinar, en aquest sentit, que ho van ser principalment les classes altes i burgeses, que escolaritzaven les nenes en col·legis privats, habitualment d'ordes religiosos. A finals del segle XIX, per tot un seguit de canvis socials, polítics i culturals, les dones catalanes, que fins aleshores tenien limitat el seu paper dins de l'àmbit domèstic, van poder accedir a

3 <<https://dones.gencat.cat/ca/ambits/activitats/comemoracions/comemoracions-2022/francesca-bonnemaison-i-farriols/>> [data de consulta: febrer 2023].

4 Va aconseguir ser la primera matriculada oficial, va estudiar tota la carrera amb un seguit de condicions, es va llicenciar però va tenir molts problemes per obtenir el títol, així com altres dones durant quatre dècades fins al 1910 (Palau; Duch 2018: 457-469).

algunes esferes de la vida pública. Seguint els nous cànons internacionals, la burgesia catalana va començar a educar les seves filles, dins d'uns paràmetres, però, que les exclouïa de l'educació que rebien els homes. Era un tipus d'educació femenina que consistia en una meitat d'ornament i l'altra meitat d'utilitat domèstica, encaminat cap la formació en les tasques «pròpies del seu sexe».

Tanmateix, gràcies a aquest accés a l'educació, un seguit de dones, com serà el cas de Francesca Bonnemaison, a inicis del segle xx, van començar a participar en iniciatives i activitats culturals i socials, fins i tot fundant elles mateixes també entitats i associacions que els van permetre expressar i difondre les seves idees. Dones que escrivien llibres o que fundaven escoles, cosa que, al mateix temps, possibilitava que la seva tasca i el seu exemple tingués ressò en altres dones. El que aquestes dones «reclamaven» perquè «se'ls devia», seguint les paraules de la pionera Maria Josepa Massanés (*Discurso preliminar*, 1841), era només «l'emancipació purament intel·lectual». I ja no es conformaven simplement amb una educació bàsica, sinó que volien accedir a tots els nivells formatius, com Maria Helena Maseras, i la mateixa classe burgesa va establir i finançar centres específics d'educació superior per a les dones com a fórmula substitutòria dels estudis universitaris aleshores totalment masculinitzats. Així, per exemple, el 1869, Fernando de Castro creava, a Madrid, l'Escuela de Institutrices, que s'ampliaria l'any següent amb l'Asociación para la Enseñanza de la Mujer i l'Ateneo Artístico y Literario de Señoras. Aquell mateix any, el 1870, la Societat Econòmica Barcelonina «Amics del País» —fundada el 1822 durant el Trienni Liberal— creava també l'Escola d'Institutrius i Altres Carreres per a la Dona (Palau 2004: 9-36).

És en aquest context en el qual va néixer, créixer i formar-se Francesca Bonnemaison.

Formació, matrimoni i primeres activitats

Filla d'Agustina Farriols i Gil Bonnemaison, Francesca —Francesca Caterina Josepa, segons la partida baptismal— va néixer el 12 d'abril de 1872 a la Rambla de Barcelona, on el pare, procedent de Sant Pere dels Forcats, a l'Alta Cerdanya —on estiuejaven—, tenia diverses botigues de roba de gran reputació mercantil. Paquita —el nom familiar— va estudiar fins als 17 anys a l'Escola dels Dolors i, després, a les Religioses Filipenses. Era filla única i estava molt lligada al seu pare; ho assenyalen perquè Fran-

cesca Bonnemaïson, ja de ben petita, acompanyava el seu pare a muntar a cavall, a fer excursions, a nedar, a caçar —isards— i a fer tir al blanc a l'Sportsmen Club de Barcelona. Amb la seva família freqüentava i formava part de la vida burgesa barcelonina, dels cercles del Liceu o dels Jocs Florals de la Renaixença. Era una jove coneguda i reconeguda per la seva intel·ligència i cultura, admirada, com escrivia a les seves memòries Lluís Masriera: «Venía con su madre y una tía sin hijos que contemplaban sus gestos y sus palabras con adoración [...]. Ella hablaba y los otros aprobaban o sonreían, siempre de acuerdo. Su criterio era extraordinario, era realmente un criterio superior, y aun sin cultivarlas sentía la atracción de las bellas artes» (1954: 63). L'ambient familiar i les amistats culturals, com Jacint Verdaguer —que, més tard, esdevindria cosí polític seu— van contribuir en la seva educació i formació.

Quan tenia 20 anys, el 1892, un dels mantenidors dels Jocs Florals, Narcís Verdaguer —que ella havia conegut als 13, estiuejant al balneari d'Escaldes—, li va demanar, per encàrrec del poeta Ramon Masferrer, que fos la reina en l'edició d'aquell any. El vigatà Narcís Verdaguer Callís, aleshores, a diferència de Francesca Bonnemaïson, «només» era llicenciat en Dret, feia classes els estius als fills dels marquesos de Comillas i havia fundat i dirigia el setmanari *La Veu de Catalunya*. Tot i la posició social, els pares de Francesca van acceptar la relació —amb la condició que ell es doctorés (Llates 1972: 168)— i, al cap d'un any, al juliol de 1893, es casaven. Una boda que va tenir, evidentment, la seva crònica a *La Veu de Catalunya* (23 de juliol de 1893) i a la qual van assistir, entre molts altres, Àngel Guimerà, Marià Aguiló, Dolors Monserdà, Joan Sardà, Joaquim Cabot o Sebastià Farnés, a més de tot de famílies i prohoms de la burgesia catalana de la Lliga i el Foment Catalanista.

El patrimoni era d'ella, ja que Verdaguer, nascut a Vic i estudiant al seminari de la mateixa ciutat —no és dada menor—, no en tenia gens. Advocat i polític que deixà el 1883 la carrera eclesiàstica, va ser secretari de Relacions de la Lliga, impulsà la campanya pel dret civil català (1889) i fou el fundador de *La Veu de Catalunya* (1899) —que cedí a Prat de la Riba, amic, com Cambó, Duran i Ventosa o Puig i Cadafalch. D'un catalanisme moderat i possibilista, va participar en la creació de la Unió Catalanista. Advocat especialitzat en dret mercantil, fou elegit secretari del Foment del Treball Nacional —la patronal— el 1898. Membre de la Junta de la Lliga Regionalista —fundada el 1901—, s'apartà de la política activa uns anys per problemes de salut. Va ser també regidor de l'Ajuntament de

Barcelona (1909-1910), diputat provincial (1911-1913) i diputat a Corts per Vic (1914-1916). La seva influència sobre Enric Prat de la Riba i sobre Francesc Cambó, que fou el seu passant, fou fonamental per a la configuració d'un catalanisme conservador i catòlic, lligat als interessos dels grans industrials del país.

La parella —segons consta al fons esmentat— es dedicaven poemes (1894-1903) i s'instal·laren a casa d'ella els primers anys de casats, on duïen a terme una vida burgesa —així, per exemple, eren al Liceu el dia que va esclatar la bomba que va llançar a la platea l'anarquista Santiago Salvador el 7 de novembre de 1893. Van llogar un pis, després, al carrer del Duc de la Victòria i, al de sobre, Narcís Verdaguer hi va instal·lar la redacció de *La Veu de Catalunya*. Però, amb la mort de Gil Bonnemaison, es van traslladar, el 1899, amb la seva mare, al carrer de Montsió. I als baixos de l'edifici hi tenien el cèlebre cafè Els Quatre Gats.

Francesca ajudava el marit amb la correspondència i arxius, i la casa de la parella es va convertir en un centre de tertúlies culturals i catalanistes —a més del ja cosí Jacint Verdaguer, hi assitién, entre d'altres, Josep Carner, Jaume Bofill i Mates o Eugeni d'Ors. O Francesc Cambó, que esdevindrà un afillat.⁵

Al mateix temps, va iniciar la seva tasca com a folklorista amb la recopilació i traducció de contes i rondalles sobretot provençals, però també grecs, bretons, normands i romanesos, que publicà a *La Veu de Catalunya* entre 1893 i 1988 (Villalba 2015: 328-338).⁶ Les primeres traduccions són de 1891, d'abans de la retrobada i boda posterior de la parella, per la qual cosa Laura Villalba, basant-se en Ciprés (2002), apunta la possibilitat que les primeres les hagués fetes Narcís Verdaguer (2002: 330). Sigui com sigui, Bonnemaison va traduir molts d'aquests textos i Ramon Pinyol la inclou en la seva llista com una de les poques traductores catalanes del vuitcents (2006). I, en aquest cas, darrere de la tasca de les traduccions, també hi havia un propòsit polític en el sentit de no trencar llaços ni eixamplar la distància que aleshores hi havia entre Catalunya i la Provença a través dels textos que publicaven a *La Veu de Catalunya* (Camps 2010: 485).

5 Cap als darrers anys de la dictadura de Primo de Rivera i en els anys de la República, Francesca s'anava convertint en la dona que aconsellava Cambó en tots els seus assumptes, inclosos els sentimentals (Marín 2004).

6 Dolores Marín va inventariar totes les traduccions publicades per Franar a *La Veu de Catalunya* entre 1894 i 1898 (2004: 227-232).

Aquestes traduccions anaven signades amb el nom de Franar, contracció de Francesca i Narcís. Ara bé, Narcís Verdaguer estava ocupat amb el seu bufet d'advocat, amb la direcció de *La Veu de Catalunya*, que passava en aquells moments de setmanari a diari, fundava també aleshores el Centre Nacional Català, a més de dedicar-se a altres tasques, càrrecs i contactes polítics. Dolors Marín creu que a Francesca Bonnemaïson «la inquieta signar amb el seu nom i de ben segur que és una concessió al seu espòs, un home de caràcter dur i que de vegades impedeix la seva lliure expressió» (2004: 68). Llates també afirma que «al seu marit, gelós intel·lectualment d'ella, no li plau de concedir-li els seus espais de llibertat fora de l'esfera privada» i afegeix una explicació de la mateixa Bonnemaïson ben explícita de com funcionava el treball:

Jo no deixava mai isolat a Verdaguer. Ara quan miro els seus escrits, no veig una plana sense una ratlla meva. Me li feia necessària en tot. Ell fou qui inventà el pseudònim, format pel nom dels dos amb què firmàvem les traduccions de contes estrangers a *La Veu*. Jo feia la traducció i després ell em deia: «Torna-la a fer, menys literal, llegeix-ho i amara-te'n bé! Després, torna a fer-ho com a cosa teva». A vegades me l'havia fet fer tres vegades i ell, en canvi, enviava la primera. Jo he trobat les altres dues entre els seus papers. Volia que no m'envanís... Cada dos anys li feia un treball important, en el qual jo hi tenia moltes hores esmerçades. Li deia: «Ja que no et puc donar fills d'una manera, te'ls dono d'una altra» (Llates 1972: 169).

Narcís Verdaguer no volia que Francesca Bonnemaïson treballés fora de casa. Li van proposar un càrrec a la Junta de l'Escola de Mestres fundada per Joan Bardina, que ella va acceptar, però no el seu marit, i es va fer enrere. Poc després, el rector de Santa Anna li va oferir el càrrec de bibliotecària de la Junta de l'Obra de Bones Lectures, malgrat que no hi havia cap biblioteca. Però Francesca Bonnemaïson la va crear a pesar que, segons ella, Verdaguer digué: «Si ho hagués pogut preveure, no t'hauria deixat acceptar el càrrec de la Junta de Santa Anna» (Llates 1972: 170).

De Biblioteca Popular per a la Dona a Institut de Cultura

Acceptat l'encàrrec, va transformar l'espai de beneficència de la parròquia de Santa Anna en una biblioteca per a dones obreres. El 1909, any de la Setmana Tràgica,⁷ Francesca Bonnemaison i Vicenta Carreras van crear la Biblioteca Popular de la Dona, la primera biblioteca pública femenina d'Europa i Amèrica (la segona, la Fawcett Library de Londres, es va fundar el 1929). La proposta va tenir èxit —la biblioteca, només el primer any, va gestionar 3.000 monografies en préstec—⁸ i, de la parròquia, van passar l'any següent a unes dependències de la Casa de Misericòrdia, al carrer d'Elisabets, la qual cosa va significar també una ampliació de tasques i la creació de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona (ICBPD), una societat fora, ja, de l'Obra de Bones Lectures de l'església, i que fou inaugurat a l'abril de 1910.

Sota la fórmula d'un patronat, l'Institut estava dotat d'una organització interna en nou seccions permanents: Educació i Instrucció; Relació i Treball; Biblioteca Circulant i Pública; Religió i Culte; Socors Mutus; Economia i Proveïments; Organització i Propaganda; Esports i Excursions, i Cerimonial i Festes. Era la primera institució d'aquest tipus a tot l'Estat, tal com ho va destacar la secretària del centre, Vicenta Carreras, i afegia que el propòsit era el de «la il·lustració general de la dona, barrejant allò útil amb allò agradable; donar a conèixer a les obreres, entre la cultura i les arts, el seu benestar moral i material» (Segura 2007: 97). L'objectiu del centre, doncs, era la promoció de la il·lustració i la cultura de les dones i, a més del servei de biblioteca general oberta, oferia una educació força àmplia que incloïa classes de dactilografia, llengües, taquigrafia, càlcul mercantil, tenidoria de llibres, art aplicat a la indústria, cursos de cuina i conferències sobre temes religiosos i científics. Rosa Sensat en va assumir la direcció acadèmica amb el propòsit de proporcionar a les dones una cultura científica i artística que els permetés exercir amb èxit la seva carrera professional amb condicions superiors (Sensat 1922). I, també, per preparar les dones joves amb una cultura general intensa per guiar-se en la vida. A més, va

7 Fet que impactarà en la vida de Verdager i Bonnemaison. Verdager, en aquells moments regidor a l'Ajuntament de Barcelona, declararà, per exemple, contra Ferrer i Guàrdia.

8 La Biblioteca fou una de les seccions més dinàmiques i va arribar a disposar de 20.000 exemplars, gràcies a adquisicions, donacions o intercanvis. Es van potenciar els clubs de lectura, el coneixement d'idiomes (català, castellà, anglès, francès, alemany i italià). Si el primer any van gestionar 3.000 exemplars en préstec, el 1921 en van ser 11.190.

promoure activitats de formació contínua per a professionals,⁹ així com una secció d'esports en què es practicaven la gimnàstica, la natació, el tennis i l'excursionisme. Francesca Bonnemaïson es va envoltar d'un equip acadèmic molt competent i també d'un grup de dones amb fortuna, molt ben connectades, hàbils i amb temps, que van captar patrocinadors i aportacions que van permetre un òptim funcionament econòmic del centre (Segura 2007: 124-128).

Les alumnes pagaven segons els seus ingressos o els de la seva família —el primer any s'hi van matricular 320 dones i, el 1930, ja n'eren 3.000. L'Institut, declarat des de la seva creació com a interclassista de solidaritat entre les dones, va actuar també socialment, com, per exemple, amb la seva participació el 1910, a Basilea, al Congrés Internacional per la Repressió del Tracte de Blanques —a Barcelona en aquells moments es calculava que hi exercien més de 10.000 treballadores sexuals— i es va sumar, també el mateix any, a la petició a les Corts de Madrid per prohibir el treball nocturn a les dones.

La Biblioteca Popular de la Dona es va crear l'any de la Setmana Tràgica, quan Narcís Verdaguer era regidor de l'Ajuntament de Barcelona, de nou actiu en la vida política. Tot i la seva mala salut des de jove, amb etapes d'agreujament, va continuar la seva carrera d'advocat i periodista. Membre de la Junta Directiva del Foment del Treball a partir de 1910, l'any següent, el 1911, va ser elegit diputat provincial per Vic-Granollers. El 1912 fou nomenat president de la Borsa de Treball; el 1913, elegit diputat provincial per Barcelona i, el 1917, president de l'Acadèmia de Jurisprudència i Legislació. El 1918, amb 55 anys, Narcís Verdaguer va morir. Durant aquells anys, als estiuejos a la casa que tenien a Canet, a partir de 1912, havia anat traduint l'obra de Dant al català. De fet, Dolors Marín apunta que:

Allà l'advocat tradueix, amb l'ajut de Francesca, l'obra del Dant, mentre passeja entre vinyes i sorrals. La seva tasca comença un estiu de 1912, ja que vol participar en les celebracions florentines del sisè centenari del poeta. El matrimoni està íntimament lligat en aquesta tasca intel·lectual durant els mesos

⁹ Els estudis professionals duraven tres anys i les alumnes es qualificaven per a feines variades en la indústria, escoles, hospitals, despatxos privats i institucions públiques. Es convocava regularment una borsa de treball i van crear una caixa de previsió per ajudar les sòcies a l'atur. En un primer moment, la Biblioteca tenia un horari molt reduït, només obria diumenges i festius dues hores i mitja, i les sòcies havien de pagar una quota de 0,10 pessetes al mes o 1 pesseta a l'any. Així, doncs, a la sortida de missa, dones de diferents condicions socials es trobaven en aquest espai únic, lliures de la supervisió dels seus marits, i conversaven entre elles.

d'estiu i Francesca Bonnemaison viurà en aquesta casa alguns dels moments més feliços del seu matrimoni, com afirmarà anys més tard en la seva correspondència privada. El dens treball es va interrompre a la fi de la traducció del Purgatori el 20 de març a Barcelona, quan Narcís Verdaguer es troba a la fi de la seva malaltia, pocs dies abans de morir, un 5 d'abril de 1918 (Marín 2004: 90-91).

Francesca Bonnemaison, que, com assenyalava Marín, va tenir un paper també actiu en tot aquest treball malgrat que només se l'atribuís el marit, s'encarregà, després de la seva defunció, de corregir, editar i distribuir la traducció. I fou convidada, segons consta a la correspondència, a les activitats de commemoració del VI Centenari de Dant a Florència el 1921.

Vídua i sense fills, Bonnemaison es dedicà totalment al seu projecte i, el 1922, l'Institut es traslladà a una nova seu, al carrer de Sant Pere Més Baix —també va comprar uns terrenys a Badalona per poder fer-hi classes de natació. El 1917 ja havien adquirit una casa gran amb jardí prop de la via Laietana, la gran avinguda de nova creació que connectava l'Eixample amb el mar i que volia ser un eix financer i comercial —s'hi van instal·lar, també, el Foment del Treball i la Caixa de Pensions. L'Institut, per tant, pretenia ser un lloc de socialització femenina ben cèntric i visible. La nova seu fou inaugurada a l'octubre de 1922 —amb l'assistència de més de 2.000 persones— pel president de la Mancomunitat, Josep Puig i Cadafalch, i amb una conferència de Rosa Sensat (Godayol 2009: 360).

El nou i gran edifici, que encara podem visitar, constava de subsol, planta baixa i quatre pisos al voltant d'un gran pati central. Al nivell inferior hi havia la cuina i el menjador, una sala amb set banys —tinguem en compte la precarietat d'aigua corrent aleshores a Barcelona i, sobretot, a Ciutat Vella— i un saló polivalent amb escenari i altar. A la planta baixa s'hi ubicava la Borsa de Treball, oficines i despatxos, aules de música i cuina i un bar-restaurant. A la planta principal, s'hi va situar la biblioteca, amb una cita al frontispici, «Tota dona val més quanta més lletra aprèn», que comptava amb 64 punts de lectura; la sala de juntes, el despatx de la directora, l'aula de religió i una gran sala de projeccions. A la segona planta, hi tenien el dipòsit de llibres i 14 aules, d'uns 30 metres quadrats cadascuna, i la sala de professors. A la tercera planta, 19 aules més, una altra sala de projeccions i una altra per a les professores i, a la quarta, les aules d'art aplicat i dibuix, les més àmplies, de 800 metres quadrats, una sala per a «corte i confecció» i altres aules més petites destinades a brodar, cosir i brodar a màquina, física i química i laboratoris, classe de planxa i de tinto-

reria, fotografia i una enorme classe de cuina. En aquest sentit, el gran èxit van ser les classes de cuina popular i, així, per exemple, el 1922 van passar 40.000 dones per l'espai «La Cuineta»¹⁰ i el restaurant econòmic dirigit per un xef reconegut.¹¹ Les activitats formatives s'ampliaven amb visites a altres centres —museus, fàbriques, cooperatives, santuaris— i també a l'«escola d'estiu» amb cursos específics.¹² Centre plenament catòlic i confessional, s'hi celebrava una missa setmanal i s'hi organitzaven exercicis espirituals i conferències mensuals sobre moral i religió.¹³

L'ICBPD no va parar de créixer. De les 320 dones inscrites el 1909 quan es va crear, van passar a ser 7.619 sòcies el 1926, amb una borsa de treball que, fins a aquest any, havia trobat feina per a 965 dones i amb una biblioteca amb més de 15.000 volums. A partir de 1923, ja eren més d'un miler d'usuàries dels banys i el restaurant servia més de 8.300 menjars anuals (Bonnemasion 1928).

República, guerra i dictadura

El 1930, l'Institut, amb 8.050 sòcies, arribà al seu punt culminant. Durant la dictadura de Primo de Rivera ja havia tingut problemes de finançament

10 La Cuineta, situada a la planta baixa i en forma d'amfiteatre, és encara, avui, un espai existent i d'ús. Durant la dictadura franquista, l'edifici va acollir l'Institut del Teatre i, en aquest espai de La Cuineta, van tenir-hi lloc diverses assemblees de grups de dones que van reivindicar-ne la recuperació, que es va fer possible a finals del segle xx.

11 El xef del restaurant, propietari d'un lloc de menjars populars a Barcelona, Josep Rondisoni, va publicar uns quants llibres de cuina. Alguns dels quaderns de receptes de les classes han estat recuperats i fins i tot editats, com és el cas de *La cuina de l'àvia* (Sabata 1980), que en recull d'apreses a l'Institut entre 1913 i 1923. En aquest sentit, tal com destaca Isabel Segura (2007: 95), per mor de la modernitat basada en la tecnologia i el científisme, els coneixements que tradicionalment havien estat en mans de les dones, com la conservació i elaboració d'aliments, i que transmetien de generació en generació de forma oral, van quedar en un segon pla, com és el cas de la cuina de l'Institut, amb professorat i xef masculins. Així, també, si bé el professorat eren eminentment dones, a la junta tècnica hi predominaven els homes.

12 Sobretot de gramàtica, aritmètica, cal·ligrafia i costura. Els cursos de costura els va impartir Carme Martí, la inventora del sistema del mateix nom (1890), que va tenir molt d'èxit fins a la meitat del segle xx, quan es va començar a imposar el *prêt-à-porter* (Aixalà i Gabancho 1999: 53-92).

13 En la dècada dels anys vint, a la Junta Directiva els preocupava molt la baixa assistència a les misses i a aquests altres actes i fins i tot en alguna ocasió van posar controls a les entrades i les absències arribaven a afectar les notes.

perquè era considerat «lloc separatista» i, amb la República, el seu ideari confessional l'afectà també negativament. Malgrat els contratemps, van crear un espai de ràdio quinzenal a Ràdio Associació de Catalunya, que va propiciar, al mateix temps, la creació d'una xarxa amb institucions properes al seu ideari conservador de diferents localitats (Reus, Montbrió, Riudoms, Badalona, Vilafranca del Penedès, Capellades i Vic). Francesca Bonnemaison fins i tot va viatjar a Roma per visitar el papa Pius XI, que va concedir la benedicció a l'Institut (Segura 2007: 122). I és que, a partir de 1931, el nombre de sòcies va començar a disminuir progressivament. També van crear, el 1935, la revista *Claror*, amb editorials de «F. B. vídua de Verdaguer» i amb molta publicitat de marques prestigioses i cares —com el preu de la revista—, però a penes va durar un any.¹⁴

Bonnemaison, arran dels debats sobre el dret a vot de les dones, va accedir a la presidència de la secció femenina de la Lliga Catalana amb l'objectiu d'aportar la visió i cooperació de les dones al partit. Les activitats d'aquestes seccions femenines, però, eren les d'assistència social, cultura, diversions, festes, esport, propaganda oral i escrita i col·lectes benèfiques, que assumien una «actuació pública femenina» (Molas 1972: 106-109); és a dir, distinta de la masculina, vinculada al poder, que era qüestió d'homes. Amb la proclamació de la República, s'implicà en la vida política participant en les campanyes a favor del vot femení (1931), fent-se càrrec de l'organització femenina de la Lliga Regionalista (1932) a petició del seu amic Francesc Cambó, i va ser una de les primeres dones que es presentà com a candidata en unes eleccions, les municipals de 1934, malgrat que no va sortir elegida, fet que serveix també per contextualitzar el declivi dels postulats de la Lliga Catalana durant la II República, que fou superada ja des del 14 d'abril en benefici d'ERC (al crit de «Visca Macià / mori Cambó!»). I, paral·lelament, el model de relacions de gènere es modernitzà amb la potenciació d'altres institucions com ara el Club Femení d'Esports o l'activitat de les militants de les esquerres arreu: publicistes, activistes, propagandistes (Duch 2020: 227-256 i Ferré 2021: 489-502).

La ideologia política, tant de l'Institut com de la seva fundadora, topava amb els nous aires republicans. Fins i tot Francesca Bonnemaison va reconèixer que l'Institut havia anat més enllà del que ella pretenia, en el sentit que les dones havien deixat de banda els deures familiars. L'Institut,

14 Consultable en línia a ARCA (Arxiu de Revistes Catalanes Antigues): <https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/es/consulta/registro.do?id=2420> [data de consulta: febrer 2023].

però, mantenia el seu caràcter formatiu. Tanmateix, Bonnemaïson, sense avisar la Junta, el 1935 va negociar la integració del centre a la Caixa de Pensions per amortitzar crèdits i deutes, proposta que no va ser acceptada. Els lideratges i els suports que li facilitaren la creació d'un projecte de gran ambició educativa i cultural havien mudat en la posició institucional. El context de guerra i revolució social que va viure Catalunya a partir del 19 de juliol van facilitar que, el 3 de setembre de 1936, el Departament de Cultura de la Generalitat decidís fusionar l'Escola Professional per a la Dona amb la Secció d'Ensenyament Domèstic de la Generalitat i la nova escola instal·là la seva seu a l'edifici de l'ICBPD (González 2020: 141-156).

Amb l'esclat de la Guerra Civil, Francesca Bonnemaïson va fugir en un vapor italià i es refugià a Territet-Montreux (Suïssa), prop del seu fillol Cambó, a qui feia de secretària, i on va restar durant tot el conflicte. I no retornà a Barcelona, amb la seva dama de companyia, Maria Renau, fins al 1941. Bonnemaïson és un exemple paradigmàtic del que denominem «exili del 36»: catòlica i benestant, buscà refugi per a la seva persona i condició prop d'aquells que finançarien el cop d'estat militar de Franco. És el cas del seu íntim amic Francesc Cambó, que articulà una important tasca d'espionatge —com Josep Pla— al servei de la victòria franquista i que, juntament amb els «catalans de Gènova» i els «catalans de Burgos», s'esforçaren en la victòria feixista que duria a una dictadura de quatre dècades (Pujol 2003a i 2003b, Pessarrodona 2010 i Díaz 2013).

El 9 de febrer de 1939, la presidenta de la Sección Femenina, Pilar Primo de Rivera, va visitar la seu i la seva signatura al llibre de vistes anava acompanyada d'un «Arriba España», la qual cosa ja anunciava quin seria el seu futur. El 1941, les representants de l'Institut van cedir tots els béns i l'immoble a la Diputació de Barcelona. El nou professorat havia de ser afiliat a Falange Española y de las JONS —amb la depuració consegüent del professorat anterior. I el Centre va esdevenir la Institución de Cultura para la Mujer de la Sección Femenina de FET y de las JONS.

Aquell mateix any, el 1941, Francesca Bonnemaïson va retornar de l'exili, però es va desvincular totalment de l'Institut i es va dedicar a obres sobretot de caràcter cultural i religiós, de caire catalanista —amiga de l'abat Escarré de Montserrat, va participar en la potenciació del monestir i les commemoracions de 1946-47. I també organitzava tertúlies i lectures, de forma particular i clandestina, a casa seva, amb amistats com Roser Matheu, Josep M. López-Picó o Octavi Saltor. Va morir a Barcelona el 13 d'octubre de 1949.

Conclusions

Francesca Bonnemaison és una de les figures fonamentals del feminisme burgès català d'inicis del segle xx. Traductora i escriptora, a més de les seves contribucions en la traducció i publicació de contes i rondalles internacionals, cal esmentar, sobretot, la seva aportació en l'àmbit de la pedagogia i la creació de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, un centre clau per a l'educació i formació de les dones de la seva època.

Tanmateix, Francesca Bonnemaison representa un exemple del caràcter contradictori i complex del feminisme social, ja que va fundar una institució educativa la filosofia de la qual era tributària de la seva identificació confessional i del nacionalisme burgès dirigida a les dones de la petita burgesia i a les obreres; un centre que va posar en marxa amb èxit una borsa de treball, mentre que la seva fundadora insistia en la domesticitat de les dones, que havien d'ajudar la seva família però sense moure's de casa. Treballar fins al matrimoni, però, després, dedicar-se a les tasques domèstiques i maternals. Una paradoxa en el sentit que va ser una institució dirigida per dones, que va lluitar pel dret del treball remunerat per a les no casades, que organitzava activitats de formació que trencaven esquemes, però que no deixava d'apostar pels valors burgesos, conservadors i tradicionals. Això es va fer evident durant la II República, quan avançà el reformisme laic. O quan algunes de les seves antigues alumnes o professores van crear altres centres o van esdevenir representants de partits laics i republicans, com és, per exemple, el cas d'Aurora Bertrana.

A la II República el seu caràcter confessional va propiciar un declivi inexorable que es consumaria amb la dictadura de Franco i l'ocupació de l'espai per la Secció Femenina de Falange. L'any 1999, el moviment feminista i les dones de Barcelona van iniciar una campanya per a la recuperació de l'espai com a Centre de Cultura de Dones que, finalment, el 2003, culminaria amb la signatura d'un conveni amb la Diputació de Barcelona, que hi va crear un espai participatiu amb una agenda feminista d'activitats.

Referències

- AIXALÀ, Emma; Patricia GABANCHO (1999): *El segle xx a través de les àvies*. Barcelona: La Campana.
- BONNEMAISON, Francesca (1928): *Del temps present. Conferència*. Barcelona: Institut de Cultura / Biblioteca Popular de la Dona.

- CAMPS, Núria (2010): «La recepció de la literatura provençal a *La Veu de Catalunya*, entre 1891 i 1898». Dins Marta GINÉ i Solange HIBBS (eds.): *Traducción y cultura: la literatura traducida en la prensa hispánica (1868-1898)*. Berna: Peter Lang, p. 475-491.
- CIPRÉS, María Ángeles (2002): «Las traducciones catalanas del provençal en la prensa del siglo XIX». *Thélème. Revista Complutense de Estudios Franceses* núm. 17: 179-195.
- CRUELLAS, Rosa Maria (1994): *El Fons Narcís Verdaguer i Callís i Francesca Bonnemaïson de l'Arxiu Nacional de Catalunya (1880-1990)* vol. 152. Sant Cugat del Vallès: Edicions de l'Arxiu Nacional de Catalunya. <<https://drac.cultura.gencat.cat/handle/20.500.12368/10492#page=2>> [data de consulta: febrer 2023].
- DÍAZ, Daniel (2013): *Lexili dels Països Catalans durant la guerra civil de 1936-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- DUCH, Montserrat (2020): «L'associacionisme de les dones». Dins Ramon ARNABAT; Antoni GAVALDÀ; Montserrat DUCH (coords.): *La Catalunya associada (1868-1938)*. València: Publicacions Universitat de València, p. 227-256.
- DUCH, Montserrat; Montserrat PALAU (2015): «La socialización de los saberes femeninos. El Instituto de Cultura y Biblioteca Popular Para la Mujer, Barcelona (1900-1936)». *Historia Social* núm. 82: 133-147.
- FERRÉ, Meritxell (2021): «Associacionisme cultural i sociabilitat». Dins Ignasi CUADROS; Héctor Isidro LOVON (eds.): *Associacionisme cultural: entre el mosaic i les xarxes: Actes del XII Congrés de la CCEPC*. Tortosa: Publicacions de la Coordinadora de Centres d'Estudi de Parla Catalana, p. 489-502.
- GODAYOL, Pilar (2009): «L'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona: educar en femení i en català». *Anuari Verdaguer* núm. 17: 359-371.
- GONZÁLEZ, Arnau (2020): «Dues protagonistes del primer exili: Francesca Bonnemaïson i Aurora Bertrana». Dins Josep Lluís MARTÍN (ed.): *1936: desplaçaments forçosos i primers exilis*. Barcelona: Memorial Democràtic, p. 141-156.
- LLATES, Rossend (1972): *Francesca Bonnemaïson i la seva obra*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- MARÍN, Dolors (2004): *Francesca Bonnemaïson. Educadora de ciutadanes*. Barcelona: Diputació de Barcelona.

- MARTÍN, Josep Lluís (2013): *Ignorades però desitjades*. Barcelona: A Contra Vent Editors.
- MASRIERA, Lluís (1954): *Mis memorias: la sociedad de Barcelona vista desde un mostrador a últimos del siglo pasado*. Barcelona: Editorial Dalmau i Jover.
- MATHEU, Roser (1972): *Quatre dones catalanes*. Barcelona: Fundació Vives Casajuana.
- MOLAS, Isidre (1972): *Lliga Catalana: un estudi d'estasiologia* vol. II. Barcelona: Edicions 62.
- PALAU, Montserrat (2004): «Identitat de gènere de les dones catalanes a l'inici del segle XX». Dins Magí SUNYER; Roser PUJADES; Pere POY (eds.): *Literatura i identitats*. Valls: Cossetània, p. 9-36.
- PALAU, Montserrat; Montserrat DUCH (2018): «Los obstáculos a la plena ciudadanía de las mujeres catalanas (XIX-XX): formación y titulaciones universitarias y ejercicio profesional». Dins Manuel ALCÁNTARA; Mercedes GARCÍA; Francisco SÁNCHEZ (coords.): *Estudios de género*. Salamanca: Publicaciones de la Universidad de Salamanca, p. 457-469.
- PESSARRODONA, Marta (2010): *Lexili violeta. Escripores i artistes catalanes exiliades al 1939*. Barcelona: Meteora.
- PINYOL, Ramon (2006): «Les escriptores catalanes vuitcentistes i la traducció». *Quaderns. Revistes de traducció* núm. 13: 67-75.
- PUJOL, Enric (coord.) (2003a): *Lexili català del 1936-1939: noves aportacions, separata*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona.
- (2003b): *Lexili català del 1936-1939. Un balanç*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona.
- SABATA, Empar (1980): *La cuina de l'àvia*. Barcelona: La Magrana.
- SEGURA, Isabel, (2007): *Memòria d'un espai. ICBPD 1909-2003*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SENSAT, Rosa (1922): *Discurs de l'acte inaugural del curs 1922-23 per Dª Rosa Sensat*. Barcelona: Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona.
- VILLALBA, Laura (2015): «Francesca Bonnemaison, traductora: una aventura a cavall entre la literatura de creació i la literatura oral». Dins Àlex MARTÍN; Adolfo PIQUER; Fernando SÁNCHEZ (coords.): *Actes del Setzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* vol. 3. Salamanca: Universitat de Salamanca, p. 327-338.

